

Nagy Kalamász Ildikó

HARMINC ÉV TÁVLATÁBÓL – BESZÁMOLÓ A MANNHEIM-ELŐADÁSOK KERETEI KÖZÖTT MEGRENDEZETT ÉVFORDULÓRÓL

Nagyszabású ünnepségsorozatnak lehettünk tanúi az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetének is otthont adó lágymányosi egyetemváros Harmónia-termében 2002. november 20-21-én. Az ünnepelés oka: harminc évvel ezelőtt, 1972-ben indult újra a nappali tagozatos szociológusképzés Magyarországon. Magának az ünnepségnek a jelenleg is formálódó Mannheim-előadások első rendezvénye adott keretet. Az előadássorozat, eredeti elképzelések szerint, mindév év őszén kerül majd megrendezésre, ahol minden évben a szakma egy világhírű képviselőjét fogadja a ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete. Az elképzelések szerint egy-egy ilyen rendezvény a meghívott előadó valamely friss, aktuális kutatási eredményéről és egy vele esetleg polemizáló korreferátumból állna.¹ A harmincéves évforduló azonban már az első rendezvényt rendhagyóvá tette, hiszen tizenkét magyar szociológus előadását halhattuk. Minden évforduló magában hordozza az eltelt idő összegzésének lehetőségét: az önvizsgálatot, önértékelést és a lélegzetvételnyi megállás után a jövő útjainak számbavételét. Ezért az ünnepségsorozat tíz előadója a hetvenes évek szakmai közéletének jeles képviselőiből került ki: akik az 1972-ben elinduló szociológusképzés meghatározó egyéniségei voltak, akik az első szociológusgenerációt oktatták, gondolkodásukat befolyásolták.

Hogyan értékelhető az elmúlt harminc év munkája? Milyen a magyar szociológiai élet helyzete? Honnan indult és hová jutott a tudomány az eltelt időben? Mi a szociológusképzés professzionalizációjának az útja? Merre kell és merre lehet elmozdulni a képzésben és az intézményesülés folyamatában? Hogyan kapcsolódik a személyes életút a szociológiához? Ezek a kérdések adták az előadások témáinak keretét, amelyekből szemezgetve ki a tudomány intézményesülésének történetéről, ki a személyes életútjáról és szakmai karrierjének alakulásáról, ki pedig az általa művelt tudomány kritikájáról beszélt. Elsősorban nem az adott témákban való mélyszántás volt a célja az előadásoknak, hiszen a rendelkezésekre álló fél órában ez aligha volt lehetséges, mint inkább a találkozás, ünneplés és a közös lélegzetvétel. Az alapítók mellett az intézetben működő szociológiai doktori iskola két diákja is megszólalhatott előadóként az ünnepségen. Az előadások két napja alatt körülbelül nyolcszáz ember volt jelen, zömében az intézet volt és jelenlegi diákjai és tanárai, ami egyrészt lényeges pozitív visszacsatolás a rendezvény szervezőinek, másrészt a komoly szakmai érdeklődés bizonyossága.

¹ A nemzetköziségre való tekintettel egy nemzetközileg elismert magyar származású szociológus a névadója az előadássorozatnak.

Rudas Tamás, az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet igazgatója megnyitójában az idő dimenziójába helyezte a szakmát. Elmondta, hogy az 1972-es tizenöt fő első generációt követően csak 1977-ben indult a következő kezdő évfolyam, a kilencvenes évekre azonban már 150–160 fő évfolyamok és kibővült képzési profil jellemezte az intézetet,² amely diverzifikálódás a professzionalizálódás felé történő tudományos nyitással egyenlő. A magyar viszonylatban viszonylag fiatal tudomány intézményesülésének okaként a társadalmi igényt jelölte meg: az igényt a tudományág munkáira, eredményeire, illetve az igényt a felsőfokú képzésre, melyben az akadémiai képzés megszervezése mellett a professzionális képzés sem elhanyagolandó. A múlt és a jelen rövid számbavétele mellett az intézet céljával a társadalomtudományi kar megszervezését tűzte ki.

Ezt követően *Magyar Bálint* oktatásügyi miniszter biztató szava köszöntötte a hallgatóságot. Programon kívül, mondhatni meglepetésként jelent meg az ünnepségen, és mint az 1972-es generáció egyik képviselője a szak indulását a diákság szemszögéből idézte fel. Elmondása szerint az akkori egyetemi élet legszabadabb része volt a szociológia szak, annak ellenére, hogy a három T rendszerében a középső, „túrt” kategóriába tartozott, míg a tanárok egy része a „tiltottak” közé sorolódott. A magát ma is szociológusnak valló miniszter elkötelezte magát a szak további intézményesülési törekvései mellett. Véleménye szerint az intézet egy *társadalomtudományi kar* keretei között az egyéb bölcsészeti társtudományokkal együtt tudna a leghatékonyabban működni.

Időrendben az ünnepség első előadását *Kornai János* közgazdász tartotta *Néhány gondolat a közgazdaságtudomány és a szociológia kapcsolatáról* címmel. Maga az előadás sokkal szélesebb problémakört boncolgatott: a különböző társadalomtudományi ágak közötti kapcsolatok kérdéskörét. Kornai öt példával illusztrálta a diszciplínák közötti falak bomlási folyamatát. Első példa gyanánt a racionális cselekvés elméletének széles körű elterjedését jelölte meg. Ezután az alapjaiban közgazdaságtudományhoz köthető, a szereplők közötti interakciók leírására alkalmas forma: a játékelmélet térnyerésének jelentőségét mutatta be. Ugyancsak diszciplínaközi határterületként interpretálta a komparatív elemzésekre alapozott előrejelzések tudományos jelentőségét, amelynek alapját azok az adatbankok képzik, melyek hosszú adatsorokat tárolnak több országról, és társadalomtudományi módszerrel vizsgálják a gazdasági, társadalmi, politikai rendszerek és jelenségek közötti oksági kapcsolatokat. Negyedik példája az egész társadalomtudományi megközelítésre jellemző mechanizmus volt, mely során a statisztikai adatok, a kvantitatív módszerek egyedulalma csökkent, a kvalitatív módszerek és a puha adatok vizsgálata pedig teret nyert. Végül, de nem utolsósorban, a rendszerelméleti megközelítés elterjedését említette meg, amely komplex módon a társadalmi-gazdasági és politikai rendszerbe ágyazottan vizsgálja a jelenségeket.

Losonczi Ágnes *Amit tudtunk és amit nem tudtunk* című előadásában – melyet az előadás alatt „Amit láttam és amit nem láttam”-ra változtatott – sajátos áttekintést adott munkásságáról, az általa művelt – ma is gyakran emlegetett – emberközpontú szociológiáról. Losonczi, aki nem a *mainstream*-szociológiát művelők közé sorolta magát, munkásságával műhelyt teremtett, ahol a makroszintet leíró szociológiai

² A nappali tagozatos képzés szakirányai: deviancia, kisebbségsszociológiai, kommunikációs, kutatói, oktatásszociológiai, ökológia- és településtudományi, survey statisztika, társadalom- és mentalitástörténeti és változásmenedzsment szakirány.

konstrukciók, tehát a tények mögötti lényegre, az értékekre, a cselekvő emberre összpontosul a figyelem. Kutatásainak célja: megérteni, és nem csupán magyarázni a jelenségeket: belülről és alulról tudni, érteni a társadalmat, amelynek eszköze a szociológia volt. Munkássága nem sorolható egyértelműen egyetlen tudományos diszciplína határai közé sem, hiszen merített a pszichológiából, a filozófiából és az orvostudományból egyaránt. Életmódkutatásait alapvetően a korszak apologetikus hajlama motiválta. Ennek során Losonczi megkísérelte feltérképezni és megfogalmazni a szegénység valódi társadalmi körképét, mindeközben szem előtt tartva – és az előadás során az ifjú és kevésbé ifjú kollegákat figyelmeztetve – az elfogulatlanságra, a morális és emberi értékek tiszteletben tartására.

Huszár Tibor, aki az ELTE keretei közötti szociológusképzést megszervezte, *Adalékok egy kézirat történetéhez* című előadásában az intézményszervezésről és ezen keresztül Erdei Ferenc szerepéről, munkásságáról beszélt. A szociológiai intézet létrejötte nem korlátozható jogi aktusra, annál sokkal fontosabb volt a szellemi környezet megteremtése, amely nélkül nincs működő intézmény – hangsúlyozta. Erdei Ferenc, akinek igazán időt álló szociológiai munkássága az 1945 előtti időkre tehető, a háború utáni évek körülményeit – igény és a tolerancia hiányában – nem tekintette alkalmasnak a tudomány művelésére. Az 56-os események után fokozatosan illeszkedett vissza a magyar közéletbe, amelyben a szaktudósi lét volt az egyetlen terep, ahol dolgozhatott, így agrárgazdasági kutatóintézetet alapított. Jelentős szociológiai művei – köztük a legjelentősebb: *A magyar társadalom a két háború között* – sokáig kiadatlanul hevert. Az akkori leszorított szellemi közeg ellenére Erdei Ferenc a szociológia intézményesülésének fontos inspirátora volt, jelen volt a szociológia szak programjának elgondolásánál is. Huszár Tibor előadása érdekes kortörténeti kontextusba helyezte Erdei Ferenc – manapság talán keveset emlegetett – munkásságát.

Ezt követte *Ferge Zsuzsa* *Struktúra és egyenlőtlenségek – újragondolva* című előadása, mely egyszerre volt önreflexió és összefoglalása munkássága utóbbi harminc évének, amely tulajdonképpen egy kérdéskört járt körül: a társadalmi igazságtalanságok, egyenlőtlenségek, kiszolgáltatottságok kérdéskörét. Ferge Zsuzsa, aki 1988-ban a hazai szociálpolitikai képzés megszervezője és elindítója volt, előadását egy általános tudományelméleti megállapítással kezdte: a tudomány – így a szociológia is – fogalmaiban él, fogalmakban ül meg egy-egy jelenség. Előadásában a társadalmat mint metamezőt jelenítette meg. Tőkék és javak birtoklásának esélyeit, a mezőkben zajló interakciók, harcok okait kereste, a mező-tőke-habitus bourdieu-i fogalomkörében. Az általa 1969-ben bevezetett munkajellelgecsoport fogalma ebben a kontextusban, tehát a metamezőben elfoglalt helyet fejezi ki. A rendszerváltást követően kialakult új társadalmi és gazdasági viszonyok megváltozott játékeret eredményeznek, azonban Ferge szerint a társadalmi helyzet, az életlehetőségek még mindig szignifikáns meghatározói a munkajellelgecsoportok.

Kolosi Tamás a *Szubjektív megjegyzések a struktúrakutatás harminc évéhez* címmel elhangzott előadásában a hetvenes években megjelent *Társadalmi struktúra és szocializmus* című könyve létrejöttének körülményeiről beszélt. A könyv fő gondolatmenete a hetvenes évek magyar társadalomszerkezetének meghatározása, amire két mechanizmus hatott főként: a társadalmi többlet fölötti rendelkezés fölötti harc, illetve a kvázi-piaci vállalkozási formák, melyek együtt határozzák meg a struktúrát. A hetvenes évek végére azonban a társadalomszerkezet kutatása eltávolodott

a marxista metodológiától, és az empirikus szerkezetkutatás, empirikus módszertan és a matematikai módszerek alkalmazása felé fordult. A kilátástalan és minden kritikát mellőző államszocialista rendszer csak a szaktudomány művelésének útját engedélyezte. Kolosi Tamás hetvenes évek tudományos életét bemutató narratív jellegű előadása életszerűen idézte fel a korszak szellemiségét és a szociológia értelmiség- és mentalitástörténeti összefüggéseit.

Az ünnepségsorozat második napja *Szelényi Iván Az önkritika önkritikája* című előadásával indult. Önkritikájának fókuszába az *Értelmiség útja az osztályhatalomhoz*, a *Szocialista vállalkozók*³ és a *Kapitalizmus kapitalisták nélkül*⁴ című könyveit helyezte. Gondolatmenetének vázát az az érdekesség adta, hogy mindegyik könyvét az előző cáfolataként is interpretálta, amelyben az egyes könyvek kortermékként tűntek föl. Az első könyvben megrajzolt jövőkép, amely a pártbürokrácia és az értelmiségi réteg összemosódásából egy új hatalmi elit kialakulását jósolta, a hetvenes évek közepére érvényét veszítette. Ekkorra kiderült, hogy az új osztály, amely az államgépezet repedéseit kitöltve érvényesül és alakítja át a rendszert, az új vállalkozó kispolgárság, és nem az értelmiség.

Annak pedig a rendszerváltást követően volt nagyobb jelentősége, mint ahogy azt a nyolcvanas években vélni merték, hiszen az 1989 utáni időszakban számottevő kapitalista réteg hiányában az értelmiség töltötte be a modernizáló szerepet.

Szelényi előadásával egyrészt egy gondolati ívre feszítette ki az elmúlt harminc évben a magyar társadalomra vonatkozó jelentős kutatásait, másrészt mindhárom mű jellemzőjeként felvillantotta a kritikai elemzések ironikus módszerét.

Magyarországi munkások – egy 1972-es kézirat tükrében címmel hangzott el *Kemény István* előadása, amely két hetvenes évekbeli kutatásának mai időszerűségéről szólt. Az egyik a magyarországi szegény népestről írt, 1972-es, szigorúan titkosra minősített, majd 1978-ban szamizdat formájában megjelent könyve, és másik a magyarországi munkásokról írt munkája, mely a *Velünk nevelkedett gép*ben jelent meg 1990-ben. Véleménye szerint a szegénység kérdéskörében tett főbb megállapításaiak máig érvényesnek tekinthetők. A magyarországi szegénység a hatvanas–hetvenes évek fordulóján nem egy szubkultúrába tartozott, hanem szubkultúrák sokaságából tevődött össze, melyeknek közös vonása az állandó foglalkoztatás hiánya – ami ma is jellemző. A gyári munkásság körében végzett kutatások nyomán kimutatták, hogy a hetvenes évek munkásságát főleg strukturális problémákra visszavezethető hiányosságok és aránytalanságok jellemzik. Jellemző volt a területi differenciáltság is, amit a kilencvenes évek szintén magáénak mondhat. A munkaerőpiac a rendszerváltást követően több szegmens mentén vált differenciáltabbá és összességében ingadozóbbá. Zárásképpen Kemény István a kilencvenes évek második felének konjunktúráját említette meg, konstatálva azonban, hogy a jelentős gazdasági növekedés ellenére a strukturális szakadékok továbbra is jelen vannak.

Az ünnepségsorozat keretében az intézet szociológiai doktori iskolájának két hallgatója is lehetőséget kapott kutatásai bemutatására. Elsőként *Hack József Racionális választói viselkedés Magyarországon 2000–2002* című előadását hallottuk. A 2000-es, 2001-es és 2002-es TÁRKI-adatok felhasználásával folyó pártpreferencia-vizsgálatuk során a racionális döntéshozatal teoretikus bázisán a Fidesz- és az

³ Eredeti címe: Socialist Entrepreneurs (1974)

⁴ Eredeti címe: Making Capitalism without Capitalist: Class Formation and Elite Struggles in Post-communist Central Europe (1998)

MSZP-szavazók közötti választás tematikus és atematikus⁵ megoszlását vizsgálják. A tematikus, illetve atematikus megoszlás az alábbi két kérdésre adott válasz alapján sorolta be a kérdezetteket: Mi a véleménye az állam a piaci szerepvállalásáról? Hogyan ítéli meg a külföldi tőke szerepét Magyarország fejlődésében? A kutatás eredményei szerint a tematikus válaszadók aránya mindhárom évben az MSZP-szavazók körében volt magasabb. Mindkét párt esetében az eltelt időszak alatt nőtt a tematikus válaszadók aránya, ami a harmadik év végére szinte ki is egyenlítődt.

Pintér Róbert, aki szintén a doktori iskola hallgatója, *A hagyományos és az új média kapcsolata: tévézés, konvergencia és digitális szakadék* címmel mutatta be disszertációja témáját, amelyben a tévézők és az internetezők közötti társadalmi, gazdasági, kulturális és munkahelyi különbségekre fókuszált. A kutatás alapját a *World Internet Project* keretei között, Magyarországon 2001-től megszervezett, nemzetközi, longitudinális, ötezer fős panelvizsgálat képezi. Központi kérdése: ki lesz az információs társadalom tagja, kiből lesz a „netizen”: a hálózati aktív polgár, a felhasználó. Ezek gazdasági okaként elsősorban az anyagi lehetőségeket jelölte meg, ami mögött húzódik a kulturális tényező. Mivel az internet elsősorban kapcsolattartásra, ügyintézésre, tájékozódásra alkalmazható, és a nem „netizenek” kommunikációs kompetenciája rosszabb, a passzív befogadók körében kevesebb lesz a felhasználó. Társadalmi tényezőket vizsgálva, a kevesebb tőkével rendelkezők körében kevésbé terjedt el az internethasználat. Ennek egyik lehetséges oka a mintakövetés hiánya. A munkahelyi tényezőkről pedig azt tudtuk meg az előadás során, hogy az internethasználat a fent említett három tényezőtől együttesen függ, bár leginkább az irodai dolgozók körében terjedt el, akik munkaeszközként használják.

Gábor R. István előadásának címe *Második gazdaság. Pálya(függés)történeti töredékek* volt, s ebben a személyes hangvételű önvallomásában az előadó arról beszélt, hogy hogyan találta meg a kutató a témáját és a téma a kutatóját. Ahogy Ferge Zsuzsa előadásában is elhangzott, kulcsfontosságúak azok a fogalmak, melyek értelmezési keretet adnak egy-egy diszciplínának, amelyek megtermékenyítik a tudományt, és amelyekben a tudomány kifejezi önmagát. Gábor R. István – a második gazdaság fogalmának megalkotója – négy személyes élményét osztotta meg hallgatóságával, amelyek őt látens módon a téma felé orientálták. Elsőként édesanyja piaci kereskedőként folytatott alkufolyamatait mesélte el. A használcikk- és a régiségpiac sajátos gazdaságantropológiai leírása vezette el az előadót a fent említett fogalom megalkotásához. Ezután édesapja történetét hallhattuk, aki mint üveges, korrupció útján szerezte be az üvegalapanyagot az állami üvegelosztótól. Harmadik története a folyamatosan korrumpált piacfelügyelőről szólt, aki a piacon bármikor felelősségre vonhatta volna a piacozókat. Negyedik története pedig az antik függönyökkel való kereskedéshez kapcsolódott: hogyan készítettek régi függönyöket olcsó gyári alapanyag és sár felhasználásával. A második gazdaság kutatásával kapcsolatban konklúzióként elmondta, hogy mindig szkeptikusan viszonyult magához a jelenséghez abból a szempontból, hogy az első gazdasággal kibékíthető-e, illetve hogy a rendszerváltás utáni gazdasági élet húzóerejét jelentheti-e. Hiszen a második gazdaság nem töltötte ki, csupán szűkítette az egyenlőtlenségek közötti szakadékot.

⁵ Tematikus választásnak tekintették azt a szavazatot, amikor az alany tudatában van mind a saját, mind a választott párt véleményének, atematikusnak pedig azt, amikor az alanynak nincs információja a saját vagy a választott párt véleményéről.

Pataki Ferenc: Társadalomlélektan és társadalmi valóság – mai szemmel című előadásában önreflexió gyanánt képzeletben témákat, gondolatokat vetett föl ifjonti önmagának. Pataki tanúja volt 1948-ban a Szalai Sándor által vezetett tanszék bezárásának, majd tagja annak az értelmiségi tömörülésnek, mely a politikai cselekvés adekvát változataként művelte a tudományt. Ebben a közegben egyfajta „térskomjúság” lett úrrá, ami arra indította őket, hogy az empiriához forduljanak, a számokba kapaszkodjanak. Ennek kereteit a szociológia tudománya adta meg. A lazán szerveződött társaság alaporientációját ötvenhat élménye határozta meg. Felfogásában a strukturált társadalom a habitus és az élményhalmaz ötvözete, a társadalmi interakciók szövevényének a legfőbb meghatározója, s egyben a legfontosabb kapcsolat a szociológia és a szociálpszichológia között. Ezek mellett az előadás során felmerült a társas viszonyok és a közösségek kérdésköre, amely az átalakuló információs társadalomban új keretfeltételeket, új determináns tényezőket kapott. Továbbá Pataki Ferenc kiemelte, hogy a tudomány művelésének fontos velejárói lennének a szakmai viták, amelyeknek tisztán tudományos jellege a múlt rendszerben teret vesztett és ma sem gyökerezett meg. Jellemző volt és maradt a manipulált vita, mint az állampolgárok „kivégzésének” színtere.

Berkovits György előadása, *Identitás határában* címmel, a Világváros határában című 1976-os szociográfiai művére utalt. Nagy hatású szociográfiájának személyes élményháttere: a budapesti agglomeráció szegényebb országrészekből érkezett, jobb megélhetést remélő, viskókban élő, nyomorgó százezres embertömege. Ennek a paraszti és munkáslét között rekedt tömegnek mint új szegénységnek a sorsát, életmódját írta meg Berkovits. A mű két év elfekvés után a *Magyarország felfedezése* című sorozatban jelent meg. A szakma részéről pozitív kritikát kapott, jelentős visszhangja azonban nem volt, nem is lehetett. A könyvben leírtak rövid felelevenítése után a szociográfia mint műfaj művelésének kérdéseit boncolgatta az előadó. Ehhez kapcsolható címadó gondolata, megjegyzése is: a szociográfia készítése folyamatos feszültség, melynek során folytonos nyomással nehezedik a felelősség az alkotóra. Sorsok, történetek megismerésének és megírásának, tények, eszmék szintézisének felelőssége ez, mely – Berkovits esetében – a hontalanság érzését hagyta maga után.

Az ünnepségsorozat alkalmával az univerzitás, azaz a tanárok és a diákok egyetemessége és munkaközössége nevében, hagyományteremtő céllal az intézet kiváló tanulmányi és szakmai munkájukért elismerésben részesítette *Kiss Zsuzsanna* szociológus-, *Lakner Zoltán* szociálpolitikus-hallgatókat, *Mester Szilvia* végzett szociális munkást, az intézet volt hallgatóját, *Mund Katalin* szociológushallgatót és *Sikos-Tomay Kyra* doktoranduszt.

A rendhagyó módon indult *Mannheim-előadások* végén felvetődik a kérdés a rendezvény jövőjét illetően. Jelenleg még nem eldöntött tény, hogy az eredeti formában, alkalmankénti egy – esetleg kettő – előadással folytatódik-e, ugyanis felmerült egy intézeti konferencia szervezésének a lehetősége is. Ebben az esetben az itt dolgozó kutatók és a doktori iskola hallgatói mutatnák be az intézeti kutatómunkát. A kérdés jelenleg még nyitva áll.

Összességében elmondható, hogy az előadások során szemelgetős leckét kaptunk a hazai szociológia történetéből, bennük pedig nem kevés adalékot személyes sorsokról, életutakról, pályafutásokról. A tervek szerint az elhangzott előadások, emlékezések, önkritikák és reflexiók anyagából kötet készül a közeljövőben. Már napvilágot látott egy másik kötet is, melyet a szervezők az ünnepségen előadóknak,

a legelső generációnak és az őket tanító tanároknak szánták ajándékként. Ezúttal a hetvenes–nyolcvanas évek nagy hatású tanára, Balogh Zoltán 1978-as, a globalizáció kérdéskörét boncolgató kéziratát adta ki az intézet, amivel szeretnék elindítani a hajdani tanárok összegyűjtött műveinek kiadását. A múlt számbavétele mellett az intézeti évforduló ünneplése a jövő lehetőségeinek latolgatásaival is együtt járt. E kétnapos áttekintő konferencia bemutatta azt az utat, amit az Intézet harminc év alatt megtett. A jövőbeni cél: a társadalomtudományi kar megszervezése, profiljának, működési kereteinek kialakítása, amely egyrészt fizikai közeget teremtene a különböző társadalomtudományok működésére és együttműködésére, másrészt – ennek segítségével – alkotó szellemi élet kibontakozásának indikátora lehetne.